

Н.Д. ҚОШАНОВА¹ , Ж.С. ЕРГУБЕКОВА² ¹филология ғылымдарының кандидаты, доцентҚожа Ахмет Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz²PhD, Қожа Ахмет Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университетінің
қауымдастырылған профессоры(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗ ТІЛІНІҢ СИНТАКСИСТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысында қазақ лингвистика ғылымында синтаксис аясының кейінгі кезеңдегі ел тәуелсіздігінің 30 жылында жаңаша бағытта зерттелініп жүрген тақырыптардың бірі – баспасөз тілінің синтаксистік, стильдік ерекшеліктері қарастырылады. Мақалада қазақ баспасөзі тілі синтаксисінің зерттелуі; қазақ баспасөзі тілінің жанрлық жіктелісі; қазақ баспасөзі тілінің лексикалық және грамматикалық ерекшеліктері; қазақ баспасөзі тілінің синтаксисінің әдеби норма қалыптастырудағы қызметі; газет мақалалары атауларының синтаксистік ерекшеліктерін анықтау сияқты мәселелер қалалық «Түркістан» газеті материалдарымен дәйектеле қарастырылды.

Ғалымдардың еңбектері бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінің тілін, олардың құрылымдық-жанрлық ерекшеліктерін, дискурстық, стилистикалық сипатын зерттеу мәселелеріне арналған. Мұндай зерттеуге шетелдік ғалымдардың да, қазақ ғалымдарының да үлесі мол.

Бұқаралық ақпарат құралдарының жеке жанрларын, медиамәтіндердің алуан түрлерін, сондай-ақ әртүрлі тілдік деңгейде, соның ішінде синтаксистік деңгейде медиамәтіндерді зерттеу саласында бірқатар зерттеулер жүргізілді. Дегенмен, осы уақытқа дейін баспасөз материалдары негізінде салыстырмалы аспектіде сөйлем, сөз тіркесі тұрғысынан қарастырылмады. Тақырыптың өзектілігі – бұқаралық коммуникацияның тілдік ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу, оның ішінде ғылыми бағыт – медиалингвистиканың пайда болуы мен дамуы тұрғысынан газет мәтіндерін жүйелі және көп өлшемді талдау. Бұл зерттеу жұмысында бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерін зерттеу бағыттарының бірі, атап айтқанда, баспасөз мәтіндерінің синтаксистік ерекшеліктерін, лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты талдауға қатысты болып отыр.

Кілт сөздер: баспасөз тілінің синтаксисі, тіл мәдениеті, қазақ баспасөзі, жанрлық жіктелісі, лексикалық ерекшеліктер, грамматикалық ерекшеліктер, әдеби норма.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қошанова Н.Д., Ергубекова Ж.С. Қазақ баспасөз тілінің синтаксистік ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2025. – №1 (135). – Б. 110–124. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.149>

*Cite us correctly:

Qoshanova N.D., Ergubekova J.S. Qazaq baspasoz tilinin sintaksistik erekshelikleri [Syntactic Features of the Kazakh Printing Language] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2025. – №1 (135). – B. 110–124. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.149>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.01.2025 / қабылданған күні 30.03.2025

N.D. Koshanova¹, Zh.S. Ergubekova²

¹*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz*

²*PhD, Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz*

Syntactic Features of the Kazakh Printing Language

Abstract. The research work examines the syntactic and stylistic features of the language of the press, one of the topics studied in the 30th anniversary of the country's independence at a later stage of syntax in Kazakh linguistics. The article examines the syntax of the Kazakh language of printing; genre classification of the Kazakh language of printing; lexical and grammatical features of the Kazakh language of printing; the function of the syntax of the Kazakh language of printing in the formation of literary norms; Issues such as the definition of syntactic features of newspaper article titles have been consistently considered by materials from the city newspaper “Turkestan”.

The works of scientists are devoted to the issues of studying the language of mass media texts, their structural and genre features, discursive, stylistic nature. Both foreign and Kazakh scientists make a great contribution to such research.

A number of studies have been conducted in the field of studying individual genres of mass media, the diversity of media cultures, as well as media cultures at various linguistic levels, including syntactic ones. However, so far, a sentence or phrase has not been considered in a comparative aspect based on press materials. The relevance of the topic lies in a comprehensive study of the linguistic features of mass communication, including the scientific direction – a systematic and multidimensional analysis of newspaper texts from the point of view of the emergence and development of media linguistics. In this research paper, one of the directions of studying media texts is, in particular, a comprehensive analysis of the syntactic features of press texts from a linguistic point of view.

Keywords: syntax of the press language, culture of the language, Kazakh press, genre classification, lexical features, grammatical features, literary norm.

Н.Д. Кошанова¹, Ж.С. Ергубекова²

¹*кандидат филологических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz*

²*PhD, ассоциированный профессор
Международного казахско-турецкого университета им. Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz*

Синтаксические особенности казахского языка печати

Аннотация. В исследовательской работе изучаются синтаксические, стилистические особенности языка прессы, одной из тем, изучаемых в 30 летию независимости страны на более позднем этапе синтаксиса в казахской лингвистике. В статье рассмотрены такие проблемы как синтаксис казахского языка печати; жанровая классификация казахского языка печати; лексические и грамматические особенности казахского языка печати; функция синтаксиса казахского языка печати в формировании литературной нормы; определение синтаксических особенностей названий газетных статей, подтвержденные материалами городской газеты «Туркестан».

Труды ученых посвящены вопросам изучения языка текстов средств массовой информации, их структурно-жанровых особенностей, дискурсивного, стилистического характера. Большой вклад в такие исследования вносят как зарубежные, так и казахские ученые.

Проведен ряд исследований в области изучения отдельных жанров средств массовой информации, многообразия медиакультур, а также медиакультур на различных языковых уровнях, в том числе синтаксических. Однако до сих пор в сравнительном аспекте на основе материалов прессы не рассматривалось предложение, фраза. Актуальность темы заключается в всестороннем изучении языковых особенностей массовой коммуникации, в том числе научного направления – систематическом и многомерном анализе газетных текстов с точки зрения возникновения и развития медиалингвистики. В данной исследовательской работе одним из направлений изучения текстов средств массовой информации является, в частности, комплексный анализ синтаксических особенностей текстов прессы с лингвистической точки зрения.

Ключевые слова: синтаксис языка печати, культура языка, казахская пресса, жанровая классификация, лексические особенности, грамматические особенности, литературная норма.

Кіріспе

Қазақ тіл білімі ғылымында қазақ баспасөз тілінің дамуы, оның тілдік ерекшеліктері зерттелген. Лингвист ғалымдардың ішінде баспасөз тілі мәселесін алғаш Н. Қарашева зерттеді. Ол «Айқап» журналы тілінің грамматикалық ерекшеліктерін зерделеген еді. М. Балақаев, Т. Қордабаев, Ш. Сарыбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, М. Серғалиев, О. Айтбайұлы, Б. Қалиұлы, Ә. Болғанбайұлы, Ғ. Қалиев, Ә. Төлегенов, Б. Әбілқасымов, С. Исаев, Ғ. Смағұлова, Б. Момынова сынды ғалымдар газет тілінің ерекшеліктері, қазақ әдеби тілі дамуы, функционалдық стиль, қазақ аудармасы және тарихы, қазақ терминологиясы, т.б. тақырыпта ғылыми еңбектер жазды [1].

Қазақ баспасөзінің лексикалық ерекшеліктерін терең зерттеуге елеулі үлес қосып келе жатқан ғалым – Б. Момынова [2]. Ғалымның кандидаттық та, докторлық та еңбегі қазақ газеттерінің сөздік қорын зерттеуге арналған.

Соңғы кезде бұқаралық ақпарат құралдары тілін коммуникативтік мақсат тұрғысынан зерттеп жүрген зерттеулер қатарына Г.К. Ихсанғалиева [3], Б.Ж. Райымбекова [4], Н.А. Таировалардың зерттеулерін жатқызуға болады. Соңғы жылдары қазақ тілінде білім беруде адам факторына ерекше мән беріліп, психология, философия, әлеуметтік лингвистика салаларымен қатар адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынасты зерттеуге ден қойылуда. Бұл бағыттағы зерттеулер қоғамдағы тілдің негізгі қызметі коммуникативті қызметтен асып түсетін газет тілінің ерекшеліктерін прагматикалық негізде зерттеудің маңыздылығын көрсетеді.

Қазіргі қоғамымызда қазақ тіліндегі өзгерістерге сәйкес қазақ тілін зерттеуде бұқаралық ақпарат құралдарының рөлінің артуына байланысты газет тілін әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика және прагматикалық лингвистика салаларымен байланыста арнайы зерттеуді қажет ететін тұстары көп. Орыс тіл білімінде газет тілінің прагматикалық қызметі белгілі дәрежеде зерттелсе, қазақ тілінде Ф.З. Жақсыбаеваның «Газет мәтінінің прагматикалық қызметі» [5] атты еңбегі бар. Ғалым еңбегінде газет бетіндегі атаулардың прагматикасын ерекше атап көрсетеді. Ф.З. Жақсыбаева «заголовок» сөзін тақырып деп ерекшелейді. Газет тақырыптарының «атаулары» ретінде қабылдаған жөн.

Газет мәтінінің прагматикалық қызметін зерттеу барысында Ф.З. Жақсыбаева соңғы жылдардағы қазақ газеттеріне тән тақырыпты пайдаланудың әртүрлі әдістерін атап

көрсетеді. Олар газет бетіндегі айдарлар – тіл қорын байытуға ықпал ететін бұқаралық ақпарат құралдарының құрамдас бөлігі. Сонымен қатар, мақала мазмұнын ашатын, автордың өзіндік көзқарасын білдіретін, қоғамдық сана мен болмыстағы өзгерістерді білдіретін тілдік бірлік.

Б. Момынова: «Мәтіндегі айтылатын ойдың жиынтығы тақырып арқылы көрінеді. Сонымен бірге мәтіндегі айтылатын ой мен жеткізілетін хабарға баға беруі әрі осы баға берушілік қасиетінің нәтижесінде мәтінді қабылдау функциясы іске асады» [2]. Газет тілін зерттеуші ғалым Ж.Б. Райымбекова газет мәтінін зерттеу мәдениеттану, елтану тұрғысынан талдағанда лингвистикалық этнологияның мақсаттарына сәйкес келетінін алға тартады [4]. Газет материалдары мәтінінің прагматикалық мүмкіндігін арттыратын микрокомпоненттердің бірі – мәтіннің тақырыбы, аты, айдары. Мәтін тақырыбы тек арнайы синтаксистік құралды қамтымайды. Бұл әртүрлі функцияларды орындайтын мәтін элементі. «Мәтіндік рубрикалық қызметтің басты ерекшелігі – мәтінді білу, өзектілік, білу және ұйымдастыру» [5].

Қорыта айтқанда, қазақ тіл білімінде баспасөз тілі синтаксисі ауқымды тақырып болғандықтан, тек баспасөз материалдары тақырыптарының синтаксисі тұрғысынан зерттелу басты назарда болады, зерттеу мақаласында «Түркістан» қалалық газет материалдары тақырыптары атауларының синтаксистік ерекшеліктері қарастырылды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу жұмысында қолданылған негізгі әдістер – салыстырмалы, құрылымдық әдіс және сипаттау әдістері. Зерттеу нысаны ретінде «Түркістан» қалалық газеті баспасөз материалдары алынды, соның негізінде баспасөз тілінің синтаксисі қарастырылды.

Талдау мен нәтижелер

«Бұқаралық ақпарат құралының өнімі – мерзімді баспасөз басылымының жеке нөмірінің немесе дыбыс-бейне бағдарламасының таралымы немесе таралымының бір бөлігі, радио-, теле-, кинохроникалық бағдарламалардың жеке шығарылымы, интернетте орналастырылған ақпарат», - деп көрсетілген Қазақстан Республикасының Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Заңында [6].

Отандық публицистикада жанр деп, әдетте, тарихи дамып, өмірлік материалды игерудің ерекше тәсілімен ерекшеленетін, құрылымның айқын белгілерімен ерекшеленетін қалыптасқан жұмыс түрі түсініледі [7, 143-б.], мазмұндық-формальды бірлік, логикалық және композициялық белгілердің үйлесімі.

Батыс коммуникация теориясында журналистік жанрды механикалық немесе электронды тасымалдаушыларды пайдалана отырып, тиісті ақпаратты берудің түрлері мен формаларын біріктіретін бұқаралық коммуникация бірліктерінің класы түсіндіріледі [8, 47-б.]. Ғалымдар екі негізгі жанрлық сипаттамаға назар аударады: әлеуметтік функция және ортақ белгілері бар және бір уақытта бір-бірінен ерекшеленетін әртүрлі форматтарды біріктіру мүмкіндігі.

Қазіргі батыс зерттеушілері келесі жанрларды анықтайды: 1) ақпараттық (жазба, жаңалықтар, репортаж, сұхбат); 2) белгілі бір пікірді, көзқарасты білдіретін пікір (бас мақала, түсініктеме, мақала, ревью, карикатура, хат); 3) интерпретациялық (талдау, өмірбаяндық очерк, шолу, хронология, досье); 4) ойын-сауық (қызықты оқиғалар); 5) утилитарлық (көрсеткіш, дәйексөз, сценарий, қызмет) [8, 49-б.].

Қазіргі баспасөз тілі мағыналық, тақырыптық, мақсаттық, тілдік-стильдік, синтаксистік ерекшеліктеріне қарай жалпы үш топтамалық жанрларға, кейін әрбір топтама түрлерге бөлінеді:

- ақпараттық жанр (жазба, репортаж, сұхбат, есеп, т.б.); - аналитикалық (мақала, шолу, сын пікір, корреспонденция, пресс-релиз, бағалау-бақылау, т.б.); - көркем-публицистикалық жанр (очерк, эссе, фельетон, памфлет, пародиялар, тұрмыстық әңгімелер, т.б.)

Соңғы онжылдықтарда бұқаралық ақпараттық құралдарында жаңалықты тұтынушыға жедел жеткізетін ақпараттық мәтіндер жүзеге асуда. Мұндай мәтіндер шындық өмірмен тікелей байланысты болуына сәйкес оқырмандардың сұранысына ие.

Ақпараттық жанрларға мыналар жатады: жазба, есеп, сұхбат, баяндама, ескерту, оқырман хаттары. Жазба – баспасөз мәтіндерінің ең көп таралған және көне жанрлардың бірі, өйткені жазбаның мақсаты жаңалықтарды хабарлау болып табылады, осы уақытқа дейін болмаған оқиға туралы болғандай етіп баяндау. Бұл жазба адам үшін әлеуметтік маңызы бар және өзекті болуы керек, мақсаты - болып жатқан оқиғаға бағдар алуға көмектесу болып табылады. Жазба – бұл әлеуметтік маңызы бар оқиға туралы қысқаша жедел хабарлама. Жазба ақпарат құралдарының барлық түрлеріне қатысты ақпараттың негізгі тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді. Жазбаның айрықша ерекшелігі – тиімділік пен қысқалық. Жазба бұрыннан болған оқиға туралы айтады. Оның міндеті – оқиғаны, онда болған әрекеттерді, сол жағдайға қатысқан адамдарды көрсетеді.

Публицистикалық стиль жазба жанрында қолданылады. Мәтін бейтарап сөздікке негізделген; стилистикалық боялған лексика кітап сөздерімен, сөз тіркестерімен, шын мәнінде публицистикалық лексикамен беріледі. Бұл жанрда ресми іскерлік стильдегі терминдер мен сөздерді қолдануға рұқсат етіледі, олардың болуы материалдың тақырыбымен анықталуы мүмкін.

Синтаксистік конструкциялары алуан түрлі, бірақ олар күрделі емес, құрылымы жеңіл, анық болады. Көбінесе жай сөйлемдер қолданылады, біртектес мүшелер, оқшауланған анықтамалар немесе жағдайлар арқылы күрделенеді; екі мүшелі құрмалас сөйлемдер.

Көбінесе жазба ресми ақпаратты береді, сондықтан эмоционалды экспрессивті және бағалау құралдарына жол берілмейді. Бұл жанрда ауызекі сөздерді, кәсіби шеберліктер, диалектизмдер мен жаргондар қолданылмайды. Оқырмандардың қызығушылығын ояту үшін бейтарап салыстыру техникасын қолдануға болады. Әдетте, автордың мәтінде дәлдік пен сенімділік үшін берген сандары басылымды жалықтырып жібереді. Сондықтан статистикалық мәліметтерді салыстыру керек: *Филология факультетін биылғы жылы 8 бакалавры үздік дипломмен бітірді, бұл өткен жылғыдан екі есе көп.*

Репортаж – журналистердің де, ақпарат тұтынушылар аудиториясы үшін де сүйікті жанрларының бірі. Бұл баяндауда фактілер мен процестер құрғақ баяндалмай, оқиғаны өз дүниетанымы арқылы эмоционалды баға берген автордың болған оқиғаны жарқын қайталауымен түсіндіріледі.

«Репортаж дегеніміз – куәгердің айтуы үшін жазылған жазбасы, оқырманның оқиға орнында өзін сезіну мүмкіндігі» [9, 49-б.]. Оқырман не болып жатқанын журналистпен бірге көріп, естіп, қабылдайды, репортаждың басты жанр құраушы тілдік қасиеті – қатысу әсері. Репортаждың негізі – бақылау әдісін қолдану, сондықтан журналист іс-әрекет болған жерде болуы, оның дамуын бақылап, оқиғаның негізгі сәттерін анықтап, жазып алуы керек.

Репортаждың құрамы, сонымен қатар материалды беру әдісі жанрдың мақсатына байланысты: оқырманды қарастырылып жатқан оқиғаның сыбайласы ету. Сондықтан барлық әрекеттер басынан аяғына дейін табиғи реттілікпен өрбиді. Бұл жанрдың кіріспесі бар, негізгі бөлім әдетте оқиғалардың орнын сипаттаудан басталады. Одан кейін болып жатқан әрекеттер баяндалады. Негізгі бөлімнің құрылымы баяндаудың екі түрінің кезектесуі болып табылады: сипаттау және баяндау.

Есеп – кең ауқымды ақпарат алмасу (конференциялар, кеңестер, симпозиумдар, семинарлар, кеңестер және т.б.) өтетін оқиға туралы толық ақпараттық хабарлама.

Есеп тақырыбы журналист-тілші қамтыған оқиғаның мазмұнына байланысты: саяси, әлеуметтік, ғылыми, спорттық, мәдени. Есептің мақсаты – іс-шараға қатысушылардың сөздерін, олардың идеяларын, ұстанымдарын көрсету.

Теоретик ғалымдардың көпшілігі анықтаған есептің ең көп тараған түрлері: тікелей ақпараттық есеп, тақырыптық есеп және аналитикалық есеп.

Тікелей ақпараттық есеп оқиғаны хронологиялық ретпен шығарады. Журналист ештеңеге түсініктеме бермей, не болып жатқанын егжей-тегжейлі көрсетеді. Оның позициясы оның белгілі бір бөлшектерге баса назар аударуынан көрінуі мүмкін, мысалы, кейбір сөздер мен сөз тіркестеріне баса назар аударуы мүмкін.

Тақырыптық есеп оқиғаның хронологиялық тәртібін бұзады. Автор бір-екі тақырыпқа байланысты баяндамаларды таңдайды. Журналист-тілші өзін қызықтыратын мәселені қозғайтын адамдардың сөйлеген сөздеріне назар аударады, қалған барлық мәліметтерді кесіп тастайды.

Аналитикалық есеп автордың сипатталған оқиға туралы кейбір түсініктемелеріне мүмкіндік береді. Журналист-тілші сөйлеген сөзінде көтерілген өзекті мәселелерді көрсете отырып, қосымша ақпарат, фактілер, сандар, пікірлер келтіре алады.

Есептің тілдік ерекшеліктері публицистикалық стиль ерекшеліктерін ресми іскерлік стильмен үйлестіруден тұрады. Лексикалық деңгейде бұл клерикализмдерді қолдануда көрінеді: жүзеге асыру, өтініш беру, оқиғалар тізбегі, сұрақ қою, міндетті түрде, категориялық мәлімдеме, тиісті қорытынды жасау, тамақтану, бақылауды жүзеге асыру, осы уақыт аралығында және т.б.

Ресми іскерлік стильдің грамматикалық белгілеріне мыналар жатады:

- жай етістікті күрделі құрама етістіктермен беру: тілеудің орнына тілек білдіру, шешудің орнына шешім қабылдау, көмектесудің орнына көмек көрсету;
- септік жалғауларының қолданылуы: сызық бойымен, күшпен, мекен-жай бойынша, контексте, аймақта, есебінен, жоспарда, бизнесте, деңгейде;
- табыс септік жалғауы: *оқушылардың үлгерім деңгейін* көтеруге қажетті шарттар;
- белсенді революциялардың орнына *активті революцияларды* қолдану; орнатуды біз орнатқанның орнына *біз жүзеге асырдық*. Аталған тіл ерекшеліктері есеп тілінің басты белгілері болып табылады.

Баспасөз тілі грамматикалық ерекшеліктеріне қарай жіктелістің келесі бір тобы – аналитикалық (мақала, шолу, сын пікір, корреспонденция, пресс-релиз, бағалау-бақылау, т.б.), мақала тіліне тоқталып өтелік.

Мақалада мәліметтер мен жеке оқиғалар ауқымды құбылыс ретінде қарастырылады, нақты деректер оны тудырған фактілермен байланыста автордың ойын жеткізу құралы ретінде пайдаланылады. Автордың көзқарасы мен қозғайтын тұстары кең ауқымда және нақты деректерге негізделген жалпылауды құрайды.

Мақаланың ерекшелігі – белгілі бір ойды ғана дамытады, логикалық ойлау мен дәлелдердің мақсаты, сөйлемдер мен тыныс белгілерінің анықтығы басты назарда ұсталады. Мақаланың мәні автор беретін ассоциациялар мен түйіндерінде болып келеді. Автор тезистер арқылы оқырманды негізгі мәселеге жақындатады, өз дәлелдерінің логикалық тізбегін ұсыну арқылы оқырманды өз идеясының дұрыстығына сендіруге тырысады. Автор аргументтердің логикасына қоса эмоционалды әсер ету құралдарын, тілдік шеберлігін іске қосады. В.Д. Пелт мақалаға мынадай анықтама береді: «Мақала – маңызды әлеуметтік мәселе туралы нақты пікір білдіретін публицистиканың түрі». Мақала – журналистік зерттеудің бір түрі. Сонымен қатар, зерттеушілерде мақала түрлері туралы түрлі көзқарастар бар. Н.М. Хлынов мақалаларды: үгіт-насихат, проблемалық, сахналық, жалпы, сыни, танымдық, публицистикалық деп бөлсе, В.Д. Пелт мақалаларды: үгіт-насихат, проблемалық немесе сыни, публицистикалық, ақпараттық деп қарастырады [10, 9-б.]. А.А. Тертычный

мақаланың әдеттегі формаларына тоқталып, мақаланы былайша жіктейді: 1. Жалпы зерттеу мақаласы 2. Эмпирикалық-сараптамалық мақала 3. Полемикалық мақала [11, 15-б.].

Мақаланың ерекшеліктері: 1. Өртүрлі оқиғалардың өзара байланысы. 2. Салыстыру, бағалау, түсіндіру, қосу және болжау, яғни аналитикалық және жинақтаушы әдістерді қолдану. 3. Қарым-қатынас құралдарын қолдану. 4. Оқиғаның өткені мен бүгінін салыстырмалы түрде байланыстыру. 5. Мақаланың құрылымы қарапайымнан күрделіге, белгіліден белгісізге қарай. Стильдік ерекшеліктерге келетін болсақ, мақаланы екі үлкен топқа бөлуге болады.

1. Ғылыми стильге бейімделген мақала: «Туберкулез – емделетін ауру» мақаласының авторы – №10 мамандандырылған медициналық әлеуметтік сараптама бөлімінің бас маманы М. Құстамбаев ауру жөнінде ғылыми деректерімен бөліседі. Мақалада медицина ғылымына қатысты термин сөздер мен ғылыми стиль қатаң сақталған. Аурудың алдын алу жолдары ғылыми тілде ҚР денсаулық сақтау министрлігінің бұйрықтарымен дәйектелген. Синтаксистік ерекшеліктеріне бірыңғай мүшелі құрмалас сөйлемдер арқылы жеткізген. *Туберкулез – микробактерия туберкулезі тудыратын жұқпалы, созылмалы инфекциялық ауру. Туберкулез микобактерияларының, ең жиі кездесетін инфекция ауадағы тамшылар, жиі емес - байланыс немесе тамақтану арқылы өтеді. Дене сыртында ұзақ сақталады, бірақ тікелей күн сәулесінің және ультракүлгін сәуле астында өледі.* («Түркістан» газеті, 2020, 16 қазан). Мұндай сипаттағы мақалалар тілінің айқындылығымен, терминдердің көптігімен, автор ойының тереңдігінің логикалық сипатымен және ақпарат «қосу» мүмкіндігімен ерекшеленеді.

2. Еркін жазатын мақала: «Түркістан» қалалық газетінде «Алдаспан» оқырманға жол тартты» атты мақаланы жатқызуға болады. Мұндай мақалаларда автордың көзқарасы белсенді болады, тілдің көркемдік құралдары, тұспалдау түрлері, ауызекі тілдегі сөздер еркін қолданылады. Жай сөйлемдер мен жалғаулықсыз салалас құрмалас сөйлемдер саны жиі қолданылады («Түркістан», 2019, 01.12).

Шолу. Бұл жанрдың қазақ басылымдарында пайда болуы 19 ғасырдан басталады. Оның нақты қалыптасуы, дамуы және тұрақтануы ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында болды. Баспасөздегі шолулардың жарқын мысалдарын сол кезеңдерде шыққан баспасөз материалдарынан көруге болады. В.Д. Пелт былай дейді: «Баспасөзге шолу мерзімді басылымдар мен газеттердегі маңызды мәселелерді қарастыруды, сараптама жүргізуді және бағалауды қамтиды». Қазіргі уақытта БАҚ шолуы басылымның немесе теле-радио-бағдарламаның ерекшеліктерін зерттеу және аудиторияны басылыммен таныстыру әдісі ретінде кеңінен қолданылады. Баспасөз шолуы – бұл жалпы БАҚ-ты ақпараттандыру үшін сараптама жүргізу және жетістіктерді көрсету болып табылатын мерзімді басылым. Шолудың негізгі мақсаты – оқиғаның суретін жасау, онда автор қоғам өміріндегі деректер мен оқиғалар туралы жан-жақты мағлұмат беруді көздейді. Деректер, оқиғалар және құбылыстар шолуда бөлек қарастырылмайды; олар бүтіннің бір бөлігі ретінде пайдаланылады.

Шолу – аналитикалық түсініктеме арқылы шынайы оқиғаларды аудиторияға ұсынатын жанр. Немесе шолуды «оқиға панорамасы» деп атауға болады. Шолу түрлері: 1. Ішкі шолу – ел ішіндегі өмірлік оқиғаларды қамтиды: «Түркістан» қалалық газетінде «Жұмыссыздар қатарын азайту басты назарда» атты шолуды; 2. Халықаралық шолуға «Түркістан» қалалық газетіндегі «Шарайна» атты шолуды жатқызуға болады. Ол уақытында - күнделікті, апта сайын, ай сайын, жыл сайын жасалады. Тақырыбы бойынша: 1. Саясат; 2. Экономикалық; 3. Спорт; 4. Ауыл шаруашылығы; 5. Мәдени және т.б. Шолудың негізгі түрлері – баспасөзге шолулар мен хаттарға шолулар. Шолу мақалаларында журналист өз ойын ашық айта алады, материалды еркін бағалап, өз ойын жеткізе алады.

Көркем-публицистикалық жанр (очерк, эссе, фельетон, памфлет, пародиялар, тұрмыстық әңгімелер, т.б.).

Очерк – шындықты саяси тұрғыдан қорытатын жанр. Оқырман очеркті оқығанда, фактінің «психологиясын», оның ішкі жан-дүниесін ашатын қызықты оқиғаны іздейтіні сөзсіз. Әдебиет пен өнердің жанларындай очерк жоқ жерден туып, дамып, түрленіп, қайта жаңғырып отырады. Қоғамның дамуына, экономикасы мен мәдениетінің өсуіне сәйкес очерктің жаңа түрлері табиғи түрде пайда болып, бар түрлері азайып барады. Очерктегі диалог автордың жанды қиялы арқылы шығарманың идеялық-көркемдік өрісін көтереді. Очерктегі кейіпкер жазушымен немесе журналистпен әңгімеде көрсетілгендей сөйлеспеуі мүмкін. Алайда автордың көркемдік құбылысқа көзқарасын ескерсек, очерктің тілі мен стилінің өзіндік ерекшеліктері бар екені байқалады. Очерк тілі бейнелі, түсінікті, таныс, қарапайым, көпшілікке түсінікті болуы керек. Сондықтан очерктің түрлері: портреттік очерк, проблемалық очерк, саяхат очерк және сипаттамалық очерк.

Портреттік очерк қызықты нәрсе туралы айтып, адамдардың назарын аударады («Елағаның еңбектері – ерлік. «Түркістан» газеті, 2019, 23.08). Түркістандықтарға белгілі ақын Елтай Бимағамбетұлының шығармашылық қырын, қоғамдағы атқарған қызметі мен өмір жолын толық суреттеген. Портреттік очерктің міндеті – қаһарманның жарқын бейнелерін суреттеу, оның қайсарлығын, не істегенін, қоғамдағы атқарған қызметін баяндау.

Проблемалық очерк түрінің негізін әлеуметтік маңызы бар сұрақтар құрайды («Жауапсыздық па, әлде сауатсыздық па?», «Түркістан» газеті, 2020, 16 қазан). Очерк авторы Мәдібек Тілеубайұлы мораль, құқық, тәрбие, қылмыстық іс әрекеттері бойынша маңызды мәселелердің шешілуіне ықпал етуге тырысып, қарсыласымен полемикаға түседі.

Саяхат очерк – автордың саяхат кезіндегі оқиғаларын немесе кездесулерін суреттеу: («Орта Азия жауһары Бұқараға сапар», «Түркістан» газеті, 2024, 19 сәуір). Бұл жанрда авторға қиял мен әдеби шеберлікті пайдалануға көбірек мүмкіндік береді. Негізгі мәселе - ақпаратты талдау, өйткені сапардан кейін көптеген әсерлер бар, бірақ олардың қайсысы қызықты, қайсысы маңызды екенін түсіну керек. Гид қызметінде тілші Бұқара қаласындағы адамдардың өмірін, қаланың тарихын, сәулет өнері мен әдебиет өкілдерімен кездесуін жазады және тілдің экспрессивтік құралдарын пайдалана отырып, өзінің алған әсерімен бөліседі.

Сипаттамалық очерк – мұнда кейіпкер мен ұжымның бейнесін ашатын өмірбаяндық фактілер ғана емес, нақты фактілер алынады: «Ұстазымыз шәкірттеріне көп жақсылық жасады» деген сипаттамалық очеркте Түркістанда театр ашып, әрі сол театрда ойнайтын актерлерді де Қожа Ахмет Ясауи атындағы университеттің өнер факультетінде өзі дайындап шығарған дара тұлға Райымбек Сейтметов және оның ұжымдастары жөнінде болған оқиғаны сипаттай отырып, кейіпкер мен ұжым бейнесі қатар ашылады. («Түркістан» қалалық газеті). Очеркте театр қызметін көрсету үшін жай сөйлемдер түрлерін: болымды, болымсыз, толымды, толымсыз, жалаң, жайылма түрлерін қолданған. Очерк болған оқиғаға негізделеді.

Қорыта айтқанда, қазіргі баспасөз тілі мағыналық, тақырыптық, мақсаттық, тілдік - стильдік, синтаксистік ерекшеліктеріне қарай жалпы үш топтама жанрларға, кейін әрбір топтама түрлерге бөлінеді: ақпараттық жанр (жазба, репортаж, сұқбат, есеп, т.б.), аналитикалық (мақала, шолу, сын пікір, корреспонденция, пресс-релиз, бағалау-бақылау, т.б.), көркем-публицистикалық жанр (очерк, эссе, фельетон, памфлет, пародиялар, тұрмыстық әңгімелер, т.б.). Әр топтама жанрдың біршамасының өзіндік қолданыс аясы мен тілдік ерекшеліктеріне тоқталдық.

Оқырманға әрқашан жаңа, тың тақырыптар қажет. Бұл көркем шығарманың басы, ортасы және соңы құрылымымен белгілі бір жоспары, кеңістіктің функционалдық жоспары және кеңістіктегі мәтіннің көркемдік көрініс табуы болып табылады. Тақырып пен мәтін біртұтас «тақырып-мәтін» жүйесін құрайды. Тақырып пен мәтіннің мазмұны, тақырып пен

мәтіннің көркемдік құрылымы (басталу, аяқталу), тақырып пен мәтіннің тілдік құрылымы сияқты әртүрлі аспектілердің байланысын ескеру өте маңызды. Тақырып та, мәтін де өзара байланысты ұғымдар [12, 110-б.].

Газеттің қоғамдық құбылыс ретіндегі бірегейлігі оның тілінің ерекше болуын қажет етеді. Қоғамда болып жатқан көптеген өзгерістер мен ақпараттар газеттің тілі, сөздік құрамы, синтаксисі туралы ой бөлісуге әсер етеді. Газетте уақыт пен жыл мезгілі, фактілер мен деректер анық көрсетіледі. Тіл қолданысы осы фактіні жеткізетін тілдік құрылымдар сол кезеңдегі тіл мәселесі туралы толық мәлімет беретін тілдік факторлар болып табылады. Газеттің ішкі құрылымынан мағлұмат беретін, оны танымал ететін ең маңыздысы – айдар. Газет – бұқаралық ақпарат құралы, көпшілік оқиды. Көлемді ақпаратты қысқа сөйлемдермен жеткізуге ұмтылу – газет тілінің негізгі және маңызды белгілерінің бірі.

А.С. Попов газет материалдары тақырыбы қызметінің үш түрін көрсетеді: «Кез келген газет тақырыбының үш қызметі бар және олардың әрқайсысы тақырыпқа әр түрлі әсер етеді: атауыштық, ақпараттық, жарнамалық. Бұл үш қызметтің де газет тақырыбына етер мүмкіндігі түрліше» [13, 9-б.].

Газет тақырыптарының оқырман қауымға әсер етуі әртүрлі қызықты материалдарға байланысты. Газет айдары – өмірдің сан-салалы ақпарат ағыны туралы ақпараттың басы. Қазір газет қызметкерлерінің алдында тұрған басты мақсат пен міндет – ел тарихын жаңаша шындық тұрғысынан жазу.

Тіл – халық өмірінің көрсеткіші, әр кезеңнің, халықтың өміріндегі барлық өзгерістер, құбылыстар, жаңалықтар осы халықтың тілінде көрініс табады. Бұл өзгерістер мен тілдік өрнектер баспасөз бетінен көрінеді. Қоғам өзгерістерімен, уақыт талабымен бірге келген жаңа сөздер мен жаңа ұғымдар көпшілікке түсінуге қиындық туғызады. Жаңа сөздер ұғымға берілген атау кездейсоқ екені белгілі. Көбінесе бір ұғымның өзі бірнеше атаумен аталады. Терминологиялық лексиканы қалыптастыруда баспасөздің алатын орны ерекше. Өйткені жаңалықтар алдымен баспасөз, радио арқылы келеді. Мерзімді баспасөз – қоғамның қоғамдық-саяси және ресми қаулыларын өз беттерінде жариялайтын ақпараттар легі.

Баспасөз материалдарын түрлі маман иелері өз мақсаттары тұрғысынан зерттейді. Журналистерді белгілі бір басылымның әдеби-публицистикалық қасиеті, автордың материалды жеткізе білу қабілеті қызықтырса, деректанушы баспасөзді зерттеп, оның деректік маңызы мен ерекшеліктерін көрсетеді, жалпы тарихи деректер ретінде ғылыми құндылығын анықтайды, ал лингвист ғалым үшін газет бетіндегі атаулардың синтаксисі, лексикасы, грамматикасы қызықтырады. Ә.Т. Қайдар «Қазақтың тілі ғасырлар бойы «қазақ» деп аталатын қауымның әр алуан өмір-тіршілігіне сай қажетін өтеп, іштей дамып, өз арнасында толығып, небір сұңғыла көсемдер мен жезтандай шешендердің өнерімен ширап, шыныққан бай әрі бейнелі де көркем, марқа тілдердің санатында болғандығы баршаға аян» деген пікірі тілдің тірі құбылыс екеніне айғақ болады [14, 8-б.].

«Түркістан» қалалық газет беттеріндегі (осыған дейін газет бетіндегі жарнама тілінің орфографиялық ерекшеліктері арнайы қарастырылды) [15, 8-б.] баспасөз материалдары атаулары грамматикалық сипатына қарай бір сөзден, екі сөзден, сөйлемнен жасалған атаулар деп жіктелінді.

Газет мәтіні ғылыми немесе әдеби мәтіндерге қарағанда оңай оқылатыны белгілі, мақаланың берілу формасының маңыздылығына оның графикалық безендірілуі, мәтіннің дұрыс құрастырылуы, тақырыптардың сәтті қойылуы, негізгі ойды анық, нақты тұжырыммен аяқтауы сияқты түрлі жолдар әсер ететіні сөзсіз. Бұл мәселелерді зерттеу бүгінгі таңда филология ғылымының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Сөздердің, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің мақала атауынан басталып, халыққа кеңінен таныс көркем шығармалардың аттарының есте қалуының негізгі себептері: біріншіден, оқырман үшін ұтымды қойылған атау, екіншіден, ол мәтін тақырыбының шығарма оқиғасы,

идеясымен үндес қойылуында болып тұр. Газет материалдары атаулары мен тақырыптарды талдағанда, тілдік синтаксистік критерийге сүйенуіміз қажет.

Газет атауларын баспасөз материалдарының авторы сөзден, сөз тіркесінен, сөйлемнен құрастыруына қарай олардың жасалуы мен құрылымдық сипатын ескере отырып, тоқталуды жөн көрдік.

Бір сөзді газет атаулары және жасалуы. Баспасөз материалдарының атаулары негізінен бір сөзден болады, ондай жағдайда көбінесе зат есімдерден:

Зат есімдердің мағыналық бөлінісіне қарай,

- бірінші жалқы есімдерден болған газет материалдарының атаулары: Мағжан («Түркістан» қалалық газеті. 16.06.2023); Түркістан («Түркістан» қалалық газеті. 16.06.2023), Отырар («Түркістан» қалалық газеті, 2019), Кентау («Түркістан» қалалық газеті, 2010), Сауран («Түркістан» қалалық газеті, 15.02.2014), т.б.

- Екінші – жалпы есімдерден болған газет материалдарының атаулары: «Тіршілік» (Түркістан, 15.09.18 ж.).

- Жан-жануарларды газет материалдары атауларына қою: «Мысық» («Түркістан» қалалық газеті, 2004), Қасқыр («Түркістан» қалалық газеті. 2004), Қораз («Түркістан» қалалық газеті. 2004), Қарлығаш («Түркістан» қалалық газеті, 31.12.2008), Түйе («Түркістан» қалалық газеті, 31.05.2007)

- Газет атаулары есебінде мамандық, кәсіп атауларының да қойылуы кездеседі: Сынықшы («Түркістан» қалалық газеті, 22.08.2008), Мұнайшы («Түркістан» қалалық газеті, 24.04.2008), Ұстаз («Түркістан» қалалық газеті, 2004); Ақын («Түркістан» қалалық газеті, 2003), Әдіскер («Түркістан» қалалық газеті, 2005), Сушы («Түркістан» қалалық газеті, 15.03.2007).

- Кейбір газет атаулары мекеме атауларына да байланысты қойылады: Сауран («Түркістан» қалалық газеті, 15.02.2014), Атақоныс («Түркістан» қалалық газеті, 03.05.2015), Қала мен дала («Түркістан» қалалық газеті, 05.08.2012);

- Абстрактілі зат есімдер де газет материалдарына атау ретінде алынады:

Аштық («Түркістан» қалалық газеті, 31.12.2008), Сенім («Түркістан» қалалық газеті, 31.12.2008), Адалдық («Түркістан» қалалық газеті, 7.02.2008), Құштарлық («Түркістан» қалалық газеті, 5.07.2007), Кеңшілік («Түркістан» қалалық газеті, 30.11.2006), Сағыныш («Түркістан» қалалық газеті, 2005) Бақыт («Түркістан» қалалық газеті, 2003), Мейірім («Түркістан» қалалық газеті, 2004), Үзіліс («Түркістан» қалалық газеті, 2004), Сарсаңдық («Түркістан» қалалық газеті, 2005), Достық («Түркістан» қалалық газеті, 2003); Жалғыздық («Түркістан» қалалық газеті, 2004), т.б.

Сөз тіркесіндік газет атаулары сөздердің байланысу түрлеріне [16, 6–35-бб.] қарай жіктелді.

- Қыыса байланыстағы газет материалдарының атаулары: Мысалы: Тарих өшпейді («Түркістан» қалалық газеті, 09.04.2016), Астық қымбаттады («Түркістан» қалалық газеті, 30.08.2018), Жемқорлар тұтылды («Түркістан» қалалық газеті, 22.03.2022), Сен келерсің... («Түркістан» қалалық газеті, 14.09.2016), Бала жоғалды («Түркістан» қалалық газеті, 21.07.2009), Браконьерлер ауыздықталды («Түркістан» қалалық газеті, 18.12.2017).

- Меңгеріле байланыстағы газет материалдарының атаулары. Меңгеріле байланысқан газет материалдарының атаулары жасалуына етістікті, есімді болып бөлінеді. Ерекшелігі: сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септікті болып, есіммен немесе етістікпен бағына байланысады [17, 15-б.]. Газет материалдары атауларының ішінде меңгеріле байланысқан есімді де, етістікті де сөз тіркестері көп кездесе бермейді. Мысалы: Табиғатты аялаймыз («Түркістан» қалалық газеті, 08.09.2020), Анаға сағыныш («Түркістан» қалалық газеті, 04.03.2018), Аманатқа қиянат («Түркістан» қалалық газеті, 27.07.2020), Ардагерлерге тағзым («Түркістан» қалалық газеті, 30.05.2018), Қарттармен

кездесу («Түркістан» қалалық газеті, 03.04.2019), Отанға оралу («Түркістан» қалалық газеті, 27.02.18 ж.), Халықпен кездесті («Түркістан» қалалық газеті, 20.10.2016), т.б.

- Матаса байланысқан газет материалдарының атаулары: Мысалы: Кашпировскийдің емі (28.12.18, «Түркістан» қалалық газеті), Ханшаның көз жасы (05.11.21, «Түркістан» қалалық газеті), Айтыстың ақбарысы (02.12.18, «Түркістан» қалалық газеті), Тұлпардың тұяғы (02.11.18, «Түркістан» қалалық газеті), Таннозхонның айласы (26.06.20 ж., «Түркістан» қалалық газеті), Бүгінгінің жастары («Түркістан» қалалық газеті, 24.03.20), Әкімнің үндеуі («Түркістан» қалалық газеті, 21.10.19), Бауыржанның уәдесі («Түркістан» қалалық газеті, 05.06.2022), т.б.

- Қабыса байланыстағы газет материалдарының атауларының құрылымы төмендегіше кездеседі. Зат есім мен зат есім құрамды газет материалдарының атаулары өнімді қолданылады, мұндай қолданыстағы атаулар анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Қабыса байланысқан газет материалдарының атауларының ішінде ілік жалғауының нольдік тұлғадағы сөзі мен тәуелдік жалғаулы зат есім мен зат есім құрылымды атаулар: Өке арманы («Түркістан» қалалық газеті, 05.06.2023), Өмір белестері («Түркістан» қалалық газеті, 31.01.2023), Ана жүрегі («Түркістан» қалалық газеті, 04.03.2022), Кедей қызы («Түркістан» қалалық газеті, 12.11.2021), Қыз келбеті («Түркістан» қалалық газеті, 08.03.2019), Халық кеңесі («Түркістан» қалалық газеті, 24.04.1990), Қазақ сөзі («Түркістан» қалалық газеті, 15.12.2019), Маңғыстау газеті («Түркістан» қалалық газеті, 22. 09. 1999), Сыр бойы («Түркістан» қалалық газеті, 27.09.1991), Семей таңы («Түркістан» қалалық газеті, 16.03.1966), Сарқырама самалы («Түркістан» қалалық газеті, 21.09.1991), Ордабасы оттары («Түркістан» қалалық газеті, 14.12.1992).

- Сын есім мен зат есім зат есім құрамды қабыса байланыстағы газет атаулары: Мысалы: Көккөңбек қабырғалар («Түркістан» қалалық газеті, 04.02.2022), Өнегелі қария («Түркістан» қалалық газеті, 23.01.2023), Ай сәулелі ару («Түркістан» қалалық газеті, 01.04.2022), Қанды қаңтар. Лаңкес. («Түркістан» қалалық газеті, 17.01.2022), Алғашқы махаббат («Түркістан» қалалық газеті, 20.10.2018), Рухани мұра («Түркістан» қалалық газеті, 19.07.2017), Жасыл қала («Түркістан» қалалық газеті, 08.04.2019), Саналы ұрпақ («Түркістан» қалалық газеті, 22.05.2022), Аялы алақан («Түркістан» қалалық газеті, 03.09.2021), Жаңа музей («Түркістан» қалалық газеті, 27.11.2020), Саналы адам («Түркістан» қалалық газеті, 15.05.2018).

- Сан есім мен зат есім зат есім құрамды қабыса байланыстағы газет атаулары: Екінші отан («Түркістан» қалалық газеті, 21.10.2022), Он алтыншы желтоқсан («Түркістан» қалалық газеті, 04.12.2020), Төрт лаңкес («Түркістан» қалалық газеті, 11.11.2020), Мың шақырым («Түркістан» қалалық газеті, 10.09.2022), Үшінші отырыс («Түркістан» қалалық газеті, 08.11.2018), Екі ақын («Түркістан» қалалық газеті, 12.01.2018), Үш ноян («Түркістан» қалалық газеті, 12.01.2019), Екі белгі («Түркістан» қалалық газеті, 20.10.2020), Үш сауал («Түркістан» қалалық газеті, 04.02.2019), Оныншы шақырылым («Түркістан» қалалық газеті, 10.02.2022), Екінші көктем («Түркістан» қалалық газеті, 11.09.2022), Үш дос («Түркістан» қалалық газеті, 12.04.2021).

- Түйдекті тіркесті баспасөз материалдары тақырыптарының атаулары. Сөз тіркесіндік газет материалдарын синтаксистік тұрғыда талдауда сөз тіркесіне қатысты теориялық деректерді нақты білген дұрыс. Түйдекті тіркестер дегеніміз тұтастығын сақтап, лексика-грамматикалық топ болып сөз тіркесінің бір сыңары қызметінде жұмсалатын тіркестер тобы [17, 35]. Түйдекті тіркестерге күрделі сөз таптары мен тұрақты тіркестер тобы жатады [18, 16]. Мысалы: «Еңбегіміздің бағасын халықтың өзі береді...» («Түркістан» қалалық газеті, 05.04.2024), Жаныңда жүр жақсы адам!.. («Түркістан» қалалық газеті, 25.01.2020), Бір үзік сыр... («Түркістан» қалалық газеті, 17.02.2020), Сақтансаң сақтайды («Түркістан» қалалық газеті, 07.04.2020), Жетімін жылатпаған халық едік («Түркістан» қалалық газеті, 30.05.2020),

Жәдігерлер оқушылардың таңдайын қақтырды («Түркістан» қалалық газеті, 20.05.2019), Түркітілдес елдердің талантты жастары түркістандықтарды тәнті етті («Түркістан» қалалық газеті, 27.08.2019), Жүрегімнің түбіне терең бойла («Түркістан» қалалық газеті, 06.09.2019), Тақыр жерден бой көтерген университет оқу орнына айналды («Түркістан» қалалық газеті, 30.05.2020).

Сөйлем құрылымды газет материалдарының атауларының құрылымын анықтауда қазақ тілі синтаксисінің сөйлем теориясына қатысты деректерге сүйенеміз. Сөйлемнің баяндауышының жасалуына қарай есімді, етістікті деп бөлінеді [19, 105-б.], газет материалдарының атаулары да сөйлемнің жасалуына қарай есімді, етістікті сөйлемдер арқылы жасалған газет материалдарының атаулары деп екіге бөлінді.

Есімді сөйлем арқылы жасалған газет материалдарының атаулары.

Кашпировскийдің емі (28.12.18, «Түркістан» қалалық газеті), Ханшаның көз жасы (05.11.21, «Түркістан» қалалық газеті), Айтыстың ақбарысы (02.12.18, «Түркістан» қалалық газеті), Бір үзік сыр... («Түркістан» қалалық газеті, 17.02.2020), Бір үзік сыр... («Түркістан» қалалық газеті, 17.02.2020), Тұлпардың тұяғы (02.11.18, «Түркістан» қалалық газеті), Таннозхонның айласы (26.06.20 ж., «Түркістан» қалалық газеті), Бүгінгінің жастары («Түркістан» қалалық газеті, 24.03.20), Әкімнің үндеуі («Түркістан» қалалық газеті, 21.10.19), Бауыржанның уәдесі («Түркістан» қалалық газеті, 05.06.2022), т.б.

Етістікті сөйлем арқылы жасалған газет материалдарының атаулары. Етістікті сөйлем арқылы жасалған газет материалдарын атауларының құрылымына қарай жай сөйлем құрылымды, құрмалас сөйлем құрылымды болып қарастырамыз [20, 192-б.].

Жай сөйлем құрылымды газет материалдары атауларының құрылымы.

Мысалы: «Кедей қызы» оқырманға жол тартты («Түркістан» қалалық газеті, 12.11.2021), «Қос шынар» кітабының тұсауы кесілді («Түркістан» қалалық газеті, 11.04.2022), Учаскелік полиция халықпен етене жақын болуы тиіс («Түркістан» қалалық газеті, 18.10.2019), Спорт саңлақтары марапатталды («Түркістан» қалалық газеті, 18.10.2019), Тұрғындарды сақтыққа шақырады («Түркістан» қалалық газеті, 16.06.2023), Субұрпақтар Түркістанның сәніне айналды («Түркістан» қалалық газеті, 16.06.2023), Сапалы қызмет қала имиджін көтереді («Түркістан» қалалық газеті, 16.06.2023), Сынып бұрышы ашылды («Түркістан» қалалық газеті, 18.10.2019), Өзекті ойлар айтылды («Түркістан» қалалық газеті, 06.09.2019), Әкім қала тұрғындарымен кездесті («Түркістан» қалалық газеті, 06.12.2019)

Құрмалас сөйлем құрылымды газет материалдары атауларының құрылымы жай сөйлемдердің байланысына қарай салалас құрылымды, сабақтас құрылымды болып келеді [20, 211-б.].

Мысалы: Таза тұрса көшеміз, кетпес сірә есеміз («Түркістан» қалалық газеті, 11.08.2023), Ауылдан адам көшкенмен, адамнан ауыл көшпейді («Түркістан» қалалық газеті, 06.01.2023), Ел үмітін ақтап, үдесінен шығу - үлкен міндет! («Түркістан» қалалық газеті, 23.02.2023), Туған күніңмен, еліміздің бас қаласы! («Түркістан» қалалық газеті, 05.07.2019), Түркістан халқы салауатты өмір салтын дәріптеп, көңілді кешті тамашалады («Түркістан» қалалық газеті, 12.08.2019), Партия ұжымы да жолдауды тыңдап, талқыға салды («Түркістан» қалалық газеті, 02.09.2019), Асқар Мамин Арыс қаласын қалпына келтіру жұмыстарының аяқталуын бақылап, Түркістанда салынып жатқан нысандарды аралады («Түркістан» қалалық газеті, 12.09.2019), Қалада бір адам жапа шексе, біз жауап береміз («Түркістан» қалалық газеті, 27.09. 2019), Қаладағы құрылыс нысандарын аралап, тұрғындармен жүздесті («Түркістан» қалалық газеті, 23.10.2019), Мың жылдығын ойлаған халық - саналы ұрпақ тәрбиелейді («Түркістан» қалалық газеті, 28.11.2019), Көк туымыз желбірейтін, әнұранымыз шырқалатын күндер көп болсын («Түркістан» қалалық газеті, 12.08.2021).

Қысқасы, газет тақырыбының тартымды, мазмұнды болуы үшін газеттің жанрына қарамастан жазудың үш қадамы бар. Біріншісі – тақырып таңдау, екіншісі – таңдалған газет тақырыптарын әзірлеу, үшіншісі – әдеби өңдеу. Бүгінгі күннің мақал-мәтелдері, нақыл сөздері мен афоризмдері, дәйексөздер мен өлең жолдары, белгілі көркем шығарма атауларынан немесе ауызекі сөйлеуде қолданылатын қарапайым сөздерден алынған газет материалдары атауларының құндылығы жоғары. Мұндай газет материалдары атауларын синтаксистік тұрғыдан талдап, ерекшеліктерін анықтау – ғалымдардың басты міндеті. Газет материалдары тақырыптарының синтаксисі – терең зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі.

Қорытынды

Қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдары сияқты адами қарым-қатынастың кең және көп деңгейлі саласы барлық алуан түрлілігімен лингвистика ғылымы үшін ерекше мәселе болып табылады. Оған осы кезеңде тілдің даму бағытын белгілейтін және ондағы болып жатқан алуан түрлі сипаттағы өзгерістерді анықтайтын бұқаралық ақпарат құралдарының болуы себеп болып отыр.

Бұқаралық ақпарат құралдарының жеке жанрларын, медиамәтіндердің алуан түрлерін, сондай-ақ әртүрлі тілдік деңгейде, соның ішінде синтаксистік деңгейде медиамәтіндерге бірқатар зерттеулер жүргізілді.

Зерттеудің өзектілігі бұқаралық коммуникацияның тілдік ерекшеліктерін медиалингвистика тұрғысынан синтаксистік талдау, жүйелеу болып табылады.

Қазіргі баспасөз тілі мағыналық, тақырыптық, мақсаттық, тілдік-стильдік, синтаксистік ерекшеліктеріне қарай жалпы үш топтамалық жанрларға, кейін әрбір топтама түрлерге бөлінеді: ақпараттық жанр (жазба, репортаж, сұқбат, есеп, т.б.); аналитикалық (мақала, шолу, сын пікір, корреспонденция, пресс-релиз, бағалау-бақылау, т.б.); көркем-публицистикалық жанр (очерк, эссе, фельетон, памфлет, пародиялар, тұрмыстық әңгімелер, т.б.). Әрбір жанрға жататын туындылар синтаксистік құрылысы жағынан бірі екіншісінен ерекшеленіп тұрады: бірі стильдік жағынан ресми, жай сөйлемдер арқылы берілсе, екіншілері көркемдік сипатты қажет етеді: құрмалас сөйлемдер, оның түрлері қолданыла береді.

XIX ғасырдың екінші жартысында халық қажетіне жараған «Түркістан уалаяты газеті», «Дала уалаяты газеттері» қазақ халқы қолданған тілді пайдаланып, сол тілдің дамуына, арнасының молаюына үлкен үлес қосты. Қазақ халқына екі ғасырға жуық қызмет еткен мерзімді баспасөз тілі лексикалық, грамматикалық, синтаксистік толықтырулардан өтті, қазақ әдеби тілінің қалыптасып, өркендеуіне зор үлес қосты.

Қазіргі заманғы бұқаралық ақпарат құралдары тілі – қазіргі қазақ тілі дамуының қозғаушы күші, тілдік норманың, яғни сөйлеу мәдениетінің үлгісі.

Қазақ тіл білімінде баспасөз тілі синтаксисі ауқымды тақырып болғандықтан, тек баспасөз материалдары тақырыптарының синтаксисі тұрғысынан зерттеу басты назарда болды, «Түркістан» қалалық газеті материалдары тақырыптары атауларының синтаксистік ерекшеліктері қарастырылды. Баспасөз материалдарының жанрлық синтаксисі өзіндік ерекшеліктерге толы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі жазу мен емле // Tiltanym. – 2020. – №3. – Б. 11–18.
2. Момынова Б.Қ. «Қазақ» газеті (1913-1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы: монография / Жауапты ред. Б. Сағындықұлы. – Алматы: Қазақ тілі, 2022. – 256 б.
3. Ихсанғалиева Г.К. Функционально-прагматический анализ заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм): дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2000. – 135 с.
4. Райымбекова Б.Ж. Газетный текст на русском и казахском языках: автореф. ... канд. филол.

- наук. – Алматы, 1999. – 25 с.
5. Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтіні прагматикасының функциясы: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2000. – 153 б.
  6. Қазақстан Республикасының Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Заңы. [Электронды ресурс]. URL: https://www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=1359:r-b-araly-a-parat-raldary-turaly-za-y&catid=136&lang=kz&Itemid=519 (қаралған күні 20.10.2024)
  7. Здоровега В.Й. Теорія і методика журналістської творчості: підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Львів: ПАІС, 2004. – 268 с.
  8. Melo J.M., Assis F. Journalistic genres and formats: a classification model // Intercom–RBCC. – 2016. – V. 39, N1. – P. 39–54.
  9. Колесниченко А.В. Практическая журналистика: учебное пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2010. – 192 с.
  10. Пельт В.Д. Дифференциация жанров газетной публицистики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 120 с.
  11. Тертычный А.А. Жанры периодической печати: учебное пособие. – Аспект Пресс, 2006. – 312 с.
  12. Қожабекова Р.Т. Баспасөз бетіндегі тақырыптардың фразеологиялану ерекшелігі (1991–2002 жж.). – Түркістан: Тұран, 2004. – 140 б.
  13. Попов А.С. Синтаксическая структура современных газетных заглавий и ее развитие // В кн.: Развитие синтаксиса современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 95–126.
  14. Қайдар Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. – 240 б.
  15. Қошанова Н., Жылқыбай Г. Сыртқы көрнекі жарнамалар тілінің орфографиясы // Ясауи университетінің Хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 54–64.
  16. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 350 б.
  17. Сайрамбаев, Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері: сөз тіркесі / Жауапты ред. Ә. Айтбаев. - Алматы: Арыс, 2010. – 640 б.
  18. Жолшаева М.С. Қазіргі қазақ тілі: жай сөйлем синтаксисі: оқу құралы. – Алматы: Балауса, 2018. – 192 б.
  19. Қошанова Н. Қазіргі қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің синтаксистік қызметі: оқу құралы. – Түркістан: «Тұран» баспасы, 2017. – 150 б.
  20. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар / ред. басқ. Ж. Жақыпов. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.

REFERENCES

1. Momynova B. «Qazaq» gazetindegi jazu men emle [Writing and spelling in the newspaper “Kazakh”] // Tiltanym. – 2020. – №3. – B. 11–18. [in Kazakh]
2. Momynova B.Q. «Qazaq» gazetі (1913–1918): alipbi, emle erekshelikteri jane leksika-grammatikasy [Newspaper “Kazakh” (1913–1918): alphabet, spelling features and vocabulary-grammar]: monografiya / Jauapty red. B. Sagyndyquly. – Almaty: Qazaq tili, 2022. – 256 b. [in Kazakh]
3. Ihsangalieva G.K. Funkcionalno-pragmaticheskiy analiz zagolovkov (na materiale kazahstanskih gazet i teleprogramm): dis. ... kand. filol. nauk. [Functional and pragmatic analysis of headlines (based on the material of Kazakhstani newspapers and TV programs): dis.]. – Almaty, 2000. – 135 s. [in Russian]
4. Raiymbekova B.J. Gazetnyi tekst na rusском i kazahskom iazykah: avtoref. ... kand. filol. nauk. [Newspaper text in Russian and Kazakh languages: abstract]. – Almaty, 1999. – 25 s. [in Russian]
5. Jaqsybaeva F.Z. Gazet matini pragmatikasynyn funkciasy: filol. gyl. kand. ... dis. [The function of newspaper text pragmatics: dis.]. – Almaty, 2000. – 153 b. [in Kazakh]
6. Qazaqstan Respublikasynyn Buqaralyq aqparat quraldary turaly Zany [Law of the Republic of Kazakhstan on mass media]. [Electronic mass resource]. URL: https://www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=1359:r-b-araly-a-parat-raldary-turaly-za-y&catid=136&lang=kz&Itemid=519 (date of access 20.10.2024)
7. Zdorovega V.J. Teoria i metodika jurnalistskoi tvorчosti: pidruchnik [Theory and methodology of journalistic creativity: textbook]. – 2-ge vid., pererob. i dop. – L'viv: PAIS, 2004. – 268 s. [in Ukrainian]

8. Melo J.M., Assis F. Journalistic genres and formats: a classification model // Intercom–RBCC. – 2016. – V. 39, N1. – P. 39–54.
9. Kolesnichenko A.V. Prakticheskaja jurnalistika: uchebnoe posobie [Practical Journalism: a textbook]. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 2010. – 192 s. [in Russian]
10. Pelt V.D. Differenciacia janrov gazetnoi publicistiki [Differentiation of genres of newspaper journalism]. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1984. – 120 s. [in Russian]
11. Tertychnyi A.A. Janry periodicheskoi pechati: uchebnoe posobie [Genres of periodicals: a textbook]. – Aspekt Press, 2006. – 312 s. [in Russian]
12. Qojabekova R.T. Baspasoz betindegi taqyryptardyn frazeologialanu ereksheligi (1991–2002 jj.) [Feature of phraseologization of topics on the pages of the press (1991–2002)]. – Turkistan: Turan, 2004. – 140 b. [in Kazakh]
13. Popov A.S. Sintaksicheskaja struktura sovremennyh gazetnyh zaglaviy i ee razvitie // V kn.: Razvitie sintaksisa sovremennogo russkogo iazyka [The syntactic structure of modern newspaper titles and its development // In: The development of the syntax of the modern Russian language]. – M.: Nauka, 1966. – S. 95–126. [in Russian]
14. Qaidar A.T. Qazaq terminologiasyna janasha kozqaras [A new approach to Kazakh terminology]. – Almaty: Rauan, 1993. – 240 b. [in Kazakh]
15. Qoshanova N., Jylqybai G. Syrtqy korneki jarnamalar tilinin orfografiyası [Spelling of the language of external visual ads] // Iasauı universitetinın Habarshysy. – 2023. – №2 (128). – B. 54–64. [in Kazakh]
16. Baitursynov A. Til tagylymy [Language lessons]. – Almaty: Ana tili, 1995. – 350 b. [in Kazakh]
17. Sairambaev T. Qazaq til biliminin maseleleri: soz tirkesi [Problems of Kazakh linguistics: phrase] / Jauapty red. O. Aitbaev. – Almaty: Arys, 2010. – 640 b. [in Kazakh]
18. Jolshaeva M.S. Qazirgi qazaq tili: jai soilem sintaksisi: oqu quraly [Modern Kazakh language: simple sentence syntax: textbook]. – Almaty: Balausa, 2018. – 192 b
19. Qoshanova N. Qazirgi qazaq tilindegi turaqty tirkesterdin sintaksistik qyzmeti: oqu quraly [Syntactic function of regular expressions in the modern Kazakh language: textbook]. – Turkistan: Turan baspasy, 2017. – 150 b. [in Kazakh]
20. Qazirgi qazaq tilindegi sintaksistik paradigmalar [Syntactic paradigms in the modern Kazakh language] / red. basq. J. Jaqypov. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2016. – 464 b. [in Kazakh]